

BUDEME MAŤ DIGITÁLNE AKADEMICKÉ KNIŽNICE?

Mária Kadnárová – Daniela Džuganová

Abstrakt

Príspevok sa venuje výsledkom dotazníkového prieskumu mapujúceho postavenie a role akademických knižníc v oblasti digitalizácie prebiehajúcej v akademickom prostredí.

Kľúčové slová:

akademické knižnice, digitalizácia, digitálne knižnice v akademickom prostredí, open access, inštitucionálne repozitáre

Abstract

The article discusses the results of a questionnaire survey, mapping the position and role of academic libraries in the ongoing digitization in the academic environment.

Keywords:

academic libraries, digitization, digital libraries in the academic environment, open access, institutional repositories

Problematika budovania inštitucionálnych repozitárov (ďalej IR) a digitalizácie v akademickom prostredí SR je hlavnou témou mnohých odborných podujatí a publikovaných teoretických prác, o čom svedčí i tento v poradí už 7. ročník konferencie Digitálna knižnica. Mohlo by sa zdať, že popri dôkladnom spracovaní teoretických východísk a rôznych uhlov pohľadov na túto problematiku (od koncepčno-riadiacich, cez legislatívno-menežérske až po technologicko-softvérové) sa budú rovnako aktívne vyvíjať i rôzne realizačné projekty akademických inštitúcií, ktorých súčasťou sú práve akademické knižnice.

O zmapovanie skutočnej situácie a zistenie prístupu a očakávaní akademickej knižnice (ďalej AK) v oblasti digitalizácie sme sa pokúsili formou elektronického informačného dotazníka, ktorý sme realizovali v lete 2014. Čiastočne sme tak nadviazali na prieskum o inštitucionálnych repozitároch v podmienkach slovenských vysokých škôl, výsledky ktorého prezentovali na seminári Slovenskej asociácie knižníc v roku 2011 autori J. Ilavská

a J. Šušol z Katedry knižničnej a informačnej vedy Univerzity Komenského v Bratislave. I napriek rozdielom v komplexnosti obsahu a spracovania témy (náš prieskum bol užšie zameraný a stručnejší, respondenti odpovedali na 14 otázok) sme sa snažili zistiť či nastal posun v postoji AK v otázkach digitalizácie a pri praktických realizáciách digitalizačných projektov od roku 2011. Prostredníctvom odkazu v riadenej diskusnej skupine AK vyplnilo v júli 2014 dotazník 34 AK verejných, štátnych i súkromných vysokých škôl (ďalej VŠ), čo je 85% z celkového počtu existujúcich AK. Podľa odpovedí buduje 11 AK vlastný repozitár digitálnych dokumentov a 23 AK odpovedalo negatívne. Vyplnenie dotazníka so 14 otázkami trvalo väčšine AK od 5 – 10 min.

Výsledky na porovnanie: v roku 2011 sa do prieskumu zapojilo 24 knižníc + 3 iné zložky VŠ, z toho 18 inštitúcií deklarovalo že buduje určitú formu IR či už samostatne alebo v spolupráci s oddeleniami informačných technológií (ďalej IT).

Účastníci prieskumu

Digitalizácia tak ako predtým elektronizácia a ešte predtým automatizácia so sebou prináša stupňujúci sa tlak na zmeny v činnosti a poskytovaných knižnično-informačných službách AK. Objem e-dokumentov sprístupňovaných používateľom postupne prevyšuje služby založené na tradičných printových zdrojoch, čo je dané aj generačným syndrómom súčasných používateľov vyrastajúcich v digitálnej ére tabletov, smartfónov, e-čítačiek a iných technologických platforiem sprístupňujúcich informačný obsah, ktorí uprednostňujú virtuálne návštevy knižnice a sú orientovaní na komunikáciu prostredníctvom sociálnych sietí. Otázne je, či sa AK determinované svojimi finančnými, technologickými, priestorovými i personálnymi podmienkami stačia prispôbovať takýmto požiadavkám dostatočne rýchlo a efektívne.

Prieskum sa preto zamerl na:

- zistenie aktuálneho stavu a zámerov AK v oblasti budovania digitálnych knižníc;
- obsah digitalizácie vykonávanej v AK;
- technické vybavenie AK ;
- budovanie vlastných repozitárov, príp. spoluprácu AK s oddeleniami IT pri budovaní inštitucionálnych repozitárov VŠ;
- názory AK na problematiku Open Access (ďalej OA);
- perspektívy v oblasti digitalizácie.

Existuje viacero definícií pojmu digitálna knižnica, ktoré spája niekoľko spoločných prvkov a to: vlastný alebo externý digitálny dokument sprístupňovaný v sieťovom prostredí s cieľom umožniť univerzálny prístup k informáciám. Budovaním vlastnej digitálnej/virtuálnej alebo elektronickej knižnice v zmysle uvedenej definície sa podľa odpovedí z prieskumu zaoberá 18 AK (53%).

Budovanie digitálnych/virtuálnych knižníc

Rovnako ako v roku 2011 platí, že AK patria k aktívnym iniciátorom digitalizačných procesov v akademickom prostredí a pri budovaní inštitucionálnych repozitárov.

Môžeme konštatovať, že akademická knižnica v rámci digitalizácie zastupuje viacero rolí:

1. AK ako prispievateľ do inštitucionálneho repozitára (ďalej IR) a centrálnych repozitárov (CREPČ a CREUČ, CRZP);
2. AK pôsobí ako sprostredkovateľ prístupu k rôznym typom digitálneho obsahu podľa požiadaviek svojich používateľov napr. k licencovaným e-dokumentom, kolekciam digitálnych učebných textov, ktoré vydávajú zamestnanci VŠ, či e-dokumentom prístupným na platforme OA (dobrým príkladom knižnice e-dokumentov je napr. knižnica elektronických dokumentov Prešovskej univerzity (ELDOK PU), ktorá sprístupňuje e-verzie učebníc vydaných prešovskou univerzitou);
3. AK ako spoluautor digitálnych dokumentov. Mnohé AK participujú rôznou formou na vydávaní univerzitných/fakultných časopisoch, zborníkoch a iných materiálov;
4. No a napokon AK ako archivár tej časti digitálneho obsahu VŠ, ktorá bezprostredne súvisí s činnosťou knižnice : AK najčastejšie digitalizujú záverečné práce aj retrospektívne, najviac využívané učebné texty, publikačnú činnosť univerzity/fakulty a zabezpečujú retrospektívne zdigitalizovanie publikácií vydávaných univerzitou.

Tieto role sa premietajú aj do obsahu vytváraných digitálnych knižníc. Obsahom sú: digitalizované a digitálne (born digital) dokumenty: záverečné práce, univerzitné zborníky časopisy, publikačná činnosť zamestnancov, digitálne i digitalizované učebnice a výberovo i monografie, OA publikácie zamestnancov, elektronické knihy a časopisy v rámci projektov NISPEZ a EBSCO.

Obsah digitalizácie v AK

Nárast e-dokumentov sa premieta aj do finančných nákladov nadobúdania knižničného fondu (ďalej KF). V štatistickom vykazovaní však túto skutočnosť nebadat', nakoľko AK vykazujú len vlastné finančné prostriedky vynaložené na nákup licencií a databáz, nie je tam započítaná pomerná časť z celkových nákladov vynaložených koordinátormi celoslovenských licencií či už ide o projekty NISPEZ /CVTI SR, NAVIGA alebo EBSCO databázy/SNK. Nákup vlastných licencií a databáz však poukazuje na úsilie knižníc uspokojovať špecifické informačné potreby používateľov súvisiace s tematickou profiláciou danej vysokej školy. Táto akvizícia je pre väčšinu AK veľmi prácnou záležitosťou. Ak chcú využiť finančné prostriedky efektívne nezaobídu sa bez porovnávania obsahu vybraného zdroja s existujúcimi licencovanými zdrojmi, sledovania štatistík ich využívania, sledovania dodatočných nákladov súvisiacich s tlačením výstupov z databáz, so zabezpečením primeraného marketingu a v neposlednom rade so zaškolením koncového používateľa . Analýza nákladov a prínosov by mala byť vykonávaná pravidelne pre potvrdenie optimálneho výberu zdroja a jeho opodstatnenie vo vzťahu k používateľovi i zriaďovateľovi AK. Jedným z „vedľajších“ účinkov takýchto analýz môže byť práve projekt budovania digitálnej/virtuálnej knižnice.

Náklady na nadobúdanie KF za roky 2011 – 2013

Technické zázemie budovania repozitárov je pre AK ťažkým orieškom nielen z finančného hľadiska, ale aj z hľadiska nedostatočného personálneho obsadenia. V AK chýbajú kvalifikovaní informační pracovníci, ktorí by zabezpečovali technologické a technické riešenia aktivít a procesov súvisiacich s digitalizáciou. Dôvody tejto absencie sú chronicky známe: neuspokojivé platové podmienky, nízka atraktivita knižníc, nedostatočné technologické zázemie apod. Ako vyplýva z odpovedí respondentov 24% AK vlastní rôzne typy skenerov, pričom najčastejšie uvádzané sú:

- multifunkčné zariadenia;
- ploché skenery rôznych značiek;
- kancelárske skenery;
- knižné skenery.

Vlastníctvo skenerov v AK

Skenery nakupujú AK najčastejšie z vlastného rozpočtu, medzi inými formami sa objavilo viac zdrojové financovanie, dotačné programy Ministerstva kultúry a Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, príp. štrukturálne fondy. Prevažujúce

vlastníctvo plochých či jednoduchých kancelárskych skenerov je dané účasťou knižníc na budovaní spomínaných centrálnych repozitárov (CREPČ/CREUČ, CRZP). Takéto skenery postačujú pre jednoduché archivovanie digitálnej kópie publikačných výstupov zamestnancov VŠ. V odpovediach uvádzali AK i prenájom skenerov, príp. využitie komerčných digitalizačných služieb. Niektoré AK využili ponuku Centra vedecko-technických informácií Slovenskej republiky (ďalej CVTI SR) na zdigitalizovanie vybraných vedeckých publikácií vlastnej VŠ.

Zdroje financovania nákupu skenerov

Napriek expanzívnemu nárastu rôznych aktivít v oblasti digitalizácie (národný digitalizačný projekt Slovenskej národnej knižnice (ďalej SNK), budovanie digitalizačných pracovísk v rámci vedeckých knižníc: CVTI SR, Univerzitnej knižnice v Bratislave, štátne vedecké knižnice, ktoré ponúkajú digitalizačné služby verejnosti i inštitúciám) v akademickej sfére neprišlo od roku 2011 k zásadným posunom a zmenám v budovaní inštitucionálnych repozitárov (ďalej IR). V roku 2011 uvádzali 2 respondenti, že budujú integrovaný IR s jednotným rozhraním, 13 uviedlo, že na VŠ existuje viacero samostatných distribuovaných úložísk a po 6 respondentov uvádzalo že plánujú vytvoriť úložisko e-dokumentov alebo vybudovať komplexný IR.

Spolupráca AK s VŠ

Pretrváva nízka úroveň spolupráce AK s IT oddeleniami vysokých škôl: len 6 AK uviedlo, že spolupracuje na digitalizačných projektoch s IT oddelením. Nekoordinovaná digitalizácia v rámci vysokej školy spôsobuje, že vznikajú rôzne parciálne elektronické úložiská digitálnych dokumentov namiesto podporovania koncepcií integrovaných IR s jednotným softvérovým a hardvérovým rozhraním. Prekážkou pri tvorbe koncepcií i samotného vytvárania IR je nedostatočná komunikácia tých organizačných zložiek VŠ, ktoré by mali byť hlavnými aktérmi pri budovaní IR: 11 AK uvádza, že buduje vlastný repozitár, 5 AK využíva inštitucionálny repozitár vlastnej VŠ, 11 AK **nevie či VŠ buduje** nejaký repozitár a 18 AK odpovedalo negatívne. Z hľadiska obsahu tohto repozitára komplexne spracováva KF len 1 AK, 12 AK sa čiastočne venuje digitalizácii KF a 11 AK túto činnosť plánuje a ostatné AK ju nevykonávajú.

Spolupráca AK na budovaní IR

Oblasť digitalizácie sa dotýka širokého spektra činností, ktoré sú v mnohom pre AK nové a spôsobujú im problémy ako napr. organizácia a narábanie s tzv. harvestovanými dokumentmi (najväčším problémom je vysporiadanie autorských a vlastníckych práv). Prínos AK v digitalizačných projektoch VŠ je daný ich skúsenosťami v oblasti bibliografického spracovania a sprístupňovania informácií o digitálnych dokumentov (od vytvárania bibliografických záznamov, využívania meta dát o e-dokumentoch vo vlastných databázach, cez sprístupňovanie rôznych úrovní e-dokumentov: abstrakt, úplný text, alebo vybrané časti textov: obrázky, vzorce, grafy, objekty a iné). Súčasťou prieskumu v roku 2011 bolo i zisťovanie existencie strategických riešení a prístupov k problematike digitalizácie v AK. V roku 2011 až 33% opýtaných inštitúcií uvádzalo, že má vypracované pravidlá na riešenie otázok v rámci digitalizácie, 19% ich plánovalo túto stratégiu vypracovať a 48% odpovedalo negatívne. V našom prieskume sme zisťovali či je a v akom časovom horizonte pre AK prioritou digitalizácia vlastného knižničného fondu.

Časový horizont digitalizácie vlastného KF v AK

Existuje viacero príkladov koncepčného a systematického riešenia problematiky digitalizácie na inštitucionálnej úrovni: aby sme nechodili ďaleko tak inšpiráciou môže byť systém knihovny Akadémie vied Českej republiky, v rámci ktorého je vytváraná databáza publikovaných i nepublikovaných plných textov zamestnancov s ošetrovanou legislatívno-licenčnou politikou pridávania obsahu i využívania tohto obsahu nielen internými ale aj externými používateľmi. Súčasná neuspokojivá situácia v oblasti budovania IR v rámci slovenských VŠ je obrazom toho, že bez aktívnej účasti akademických knižníc nedôjde v blízkej budúcnosti k zásadnejšej zmene a viaceré digitalizačné snahy VŠ nenaplnia svoj cieľ. S nárastom zastúpenia elektronických dokumentov vo fondoch a službách sa akademické knižnice postupne oboznamovali i s problematikou otvoreného prístupu k publikáciám. Prvé aktivity AK súvisiace s problematikou otvoreného prístupu (OA) sa týkali informovania používateľov o dostupnosti OA informačných zdrojov prostredníctvom vlastných webových stránok. AK, ktoré v rámci svojej činnosti zabezpečujú i edičnú činnosť VŠ, sa stali aktívnymi propagátormi OA publikovania a snažia sa ho podporiť i v edičnej činnosti vlastných VŠ. AK tiež dlhodobo vyvíjajú rôzne aktivity pri presadzovaní povedomia o autorskom práve aj v oblasti využívania informácií v digitálnom prostredí. Nie je teda prekvapením, že 19 AK (56%) pokladá problematiku OA za súčasť činností zabezpečovaných AK, 6 AK je proti a 9 AK to nevie posúdiť, teda nemá s tým žiadne skúsenosti.

Problematika OA v AK

Digitálny svet, v ktorom sa AK ocitli, nepochybne skôr či neskôr zmení spôsob ich fungovania. Prvé zmeny, ktoré už nastali sa týkajú spôsobu organizácie, správy a obsahu fondov. S cieľom obhájiť svoju pozíciu voči zriaďovateľom, udržať si svojich používateľov a obstáť v konkurencii neustále sa zdokonaľujúcich technologických nástrojov a platforiem umožňujúcich prístup k digitálnemu obsahu, sa budú musieť AK transformovať. A to i napriek neustálým škrtom v rozpočtoch a nárastu nových požiadaviek akademického prostredia, v ktorom pôsobia. Ak majú AK plniť funkciu tútora / poradcu pre orientáciu v dostupnom digitálnom obsahu musia opustiť bezpečie tichého a pokojného prostredia svojich študovní a vrhnúť sa do hlučného komunikovania s používateľmi využívajúc rôzne platformy sociálnych sietí: Facebook, Twitter, Google+, ai.)

Predpokladané iniciatívy AK v procesoch digitalizácie alebo aká je teda budúcnosť AK v digitálnom prostredí?

AK by v najbližšom období mali:

1. iniciovať legislatívno-licenčné riešenia uchovávaní digitálneho obsahu vlastnej akademickej inštitúcie a sprostredkovať nadobúdaný digitálny obsah, príp. vytvárať digitálne kópie na základe zmlúv s držiteľmi autorských práv na dokumenty;
2. rozvíjať spoluprácu s príslušnými organizačnými zložkami VŠ pri tvorbe koncepcií IR (vedenie VŠ, IT oddelenia, archív VŠ, vydavateľstvá VŠ s cieľom zabezpečiť :
  - vytváranie digitálneho obsahu interne/komerčne;
  - získavanie digitálneho obsahu vlastnej inštitúcie/ komerčné/ na platforme OA v súlade s odporúčaniami Creative Commons ;
  - sprístupňovanie digitálneho obsahu vo forme IR/prepojiteľného online katalógu /samostatnej databázy digitálnych dokumentov v súlade s odporúčaniami a štandardami pre IR (napr. Open AIRE, Driver)
  - trvalé uchovávanie /archivovanie digitálneho obsahu.

Použitá literatúra

ILAVSKÁ, Jana a Jaroslav ŠÚŠOL. Inštitucionálne repozitáre v podmienkach slovenských vysokých škôl. In: *Elektronická komunikácia vo vede a akademické knižnice* [online].

Bratislava: CVTI SR, 2011 [cit. 2014-11-10]. Dostupné na:

<http://sakba.sk/?page=archiv#2011>

ŠÚŠOL, Jaroslav a Miriam ONDRIÁŠOVÁ. Informačné zabezpečenie akademického prostredia – výzvy a perspektívy. In: *ITlib*, 2009, **13**(1), 4-14.

WRIGHT, Jennifer. Academic libraries in the digital age: best practices for modernizing the library. In: *The Online Journal of Distance Education and e-Learning* [online]. 2013, **2**(2) [cit. 2014-11-8]. Dostupné na: <http://www.tojdel.net/pdf/v02i02/v02i02-01.pdf>

Kontakt:

PhDr. Mária Kadnárová

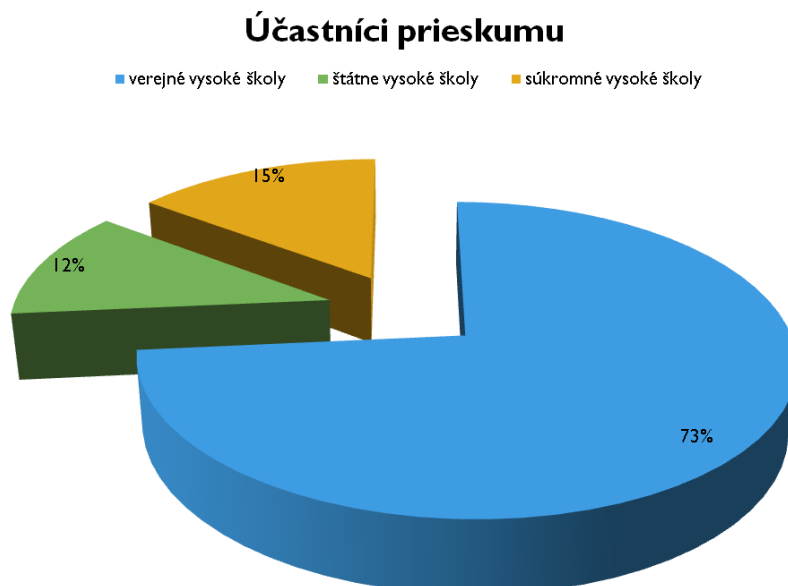
Ústredná knižnica Farmaceutickej fakulty UK, Bratislava

kadnarova1@uniba.sk

PhDr. Daniela Džuganová

Univerzitná knižnica UPJŠ, Košice

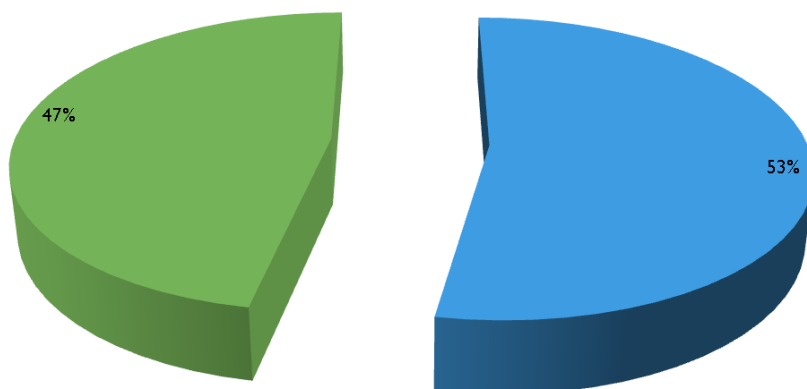
daniela.dzuganova@upjs.sk

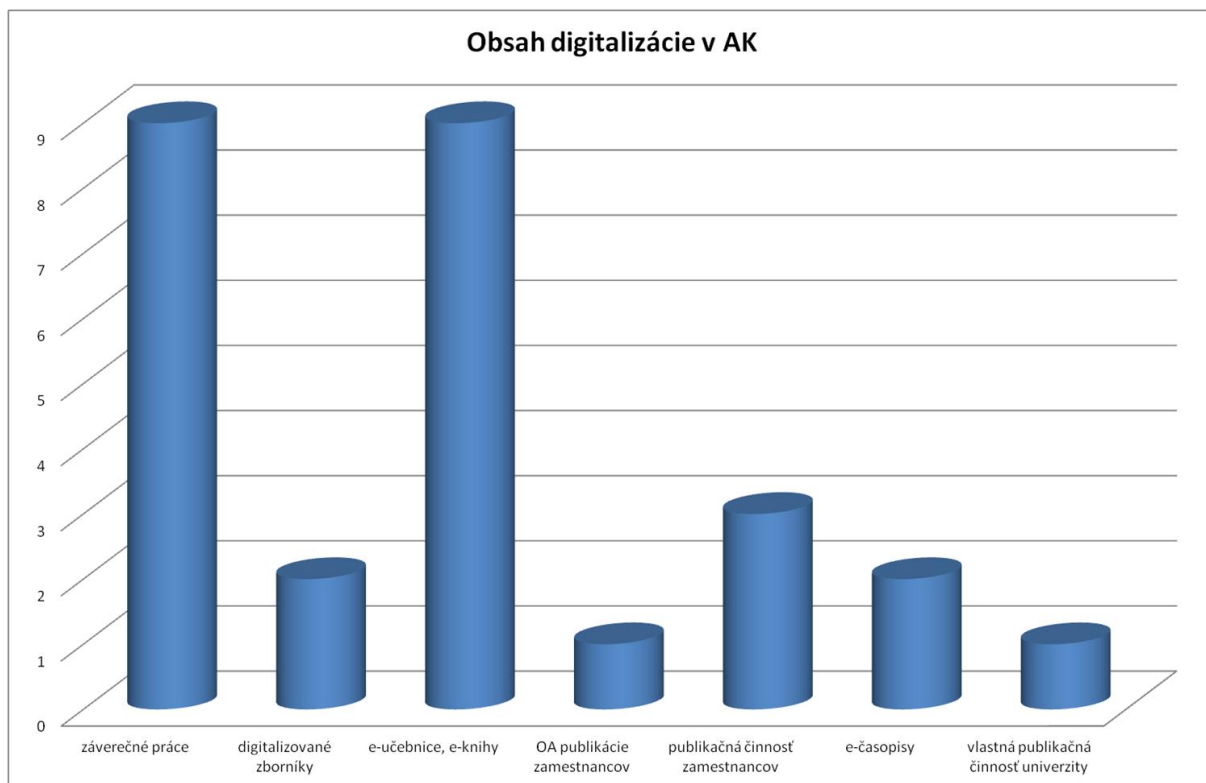

Budujete digitálnu(virtuálnu) knižnicu?

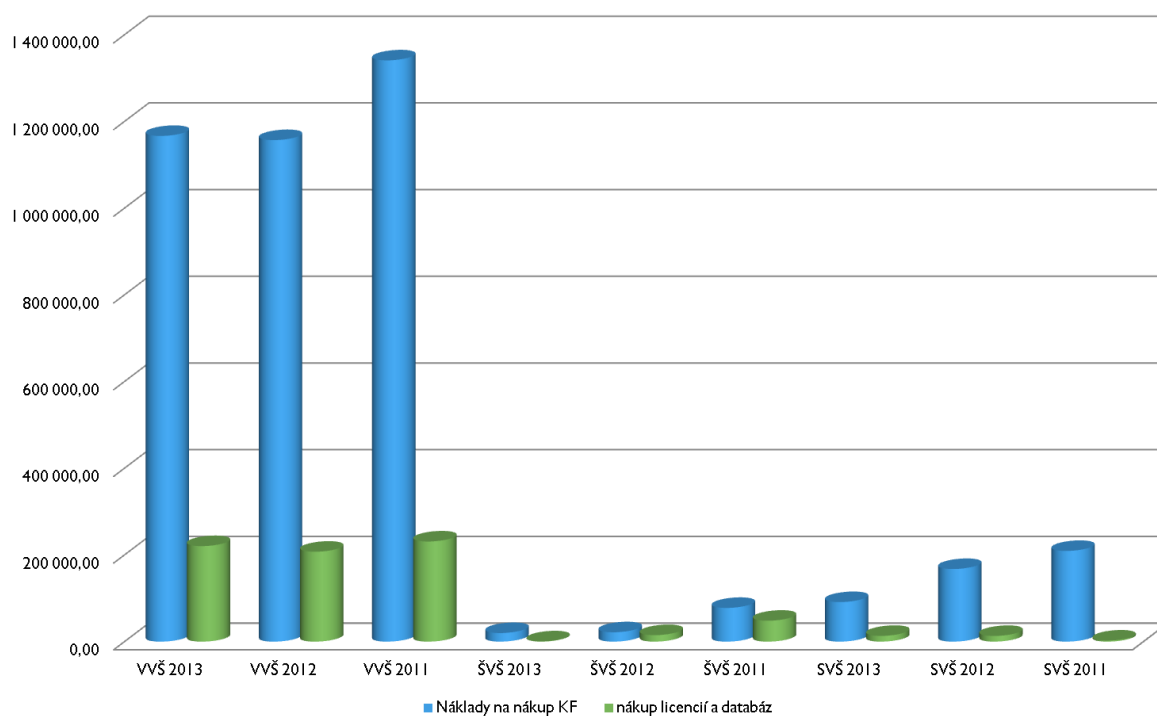
■ áno ■ nie

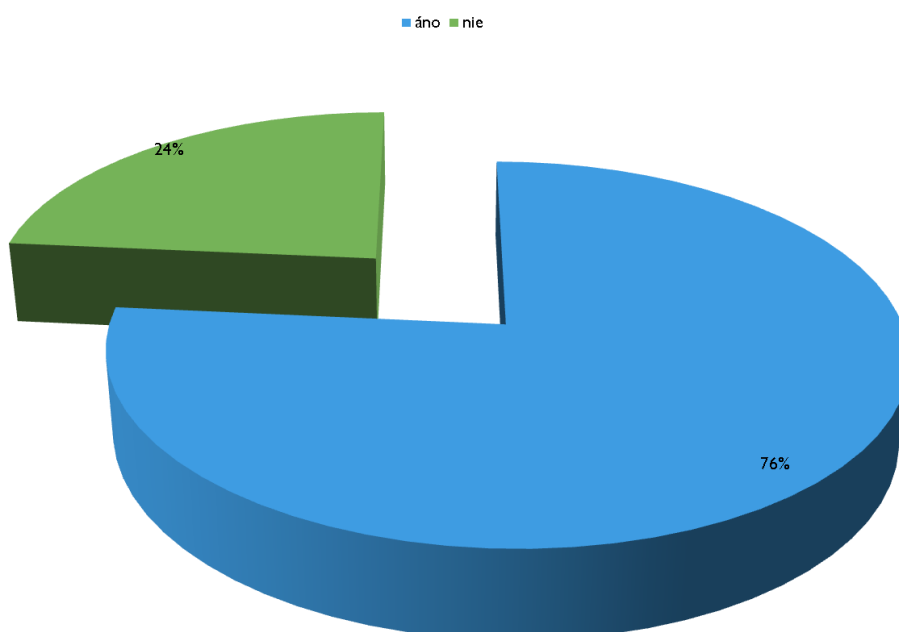
Obsah digitalizácie v AK

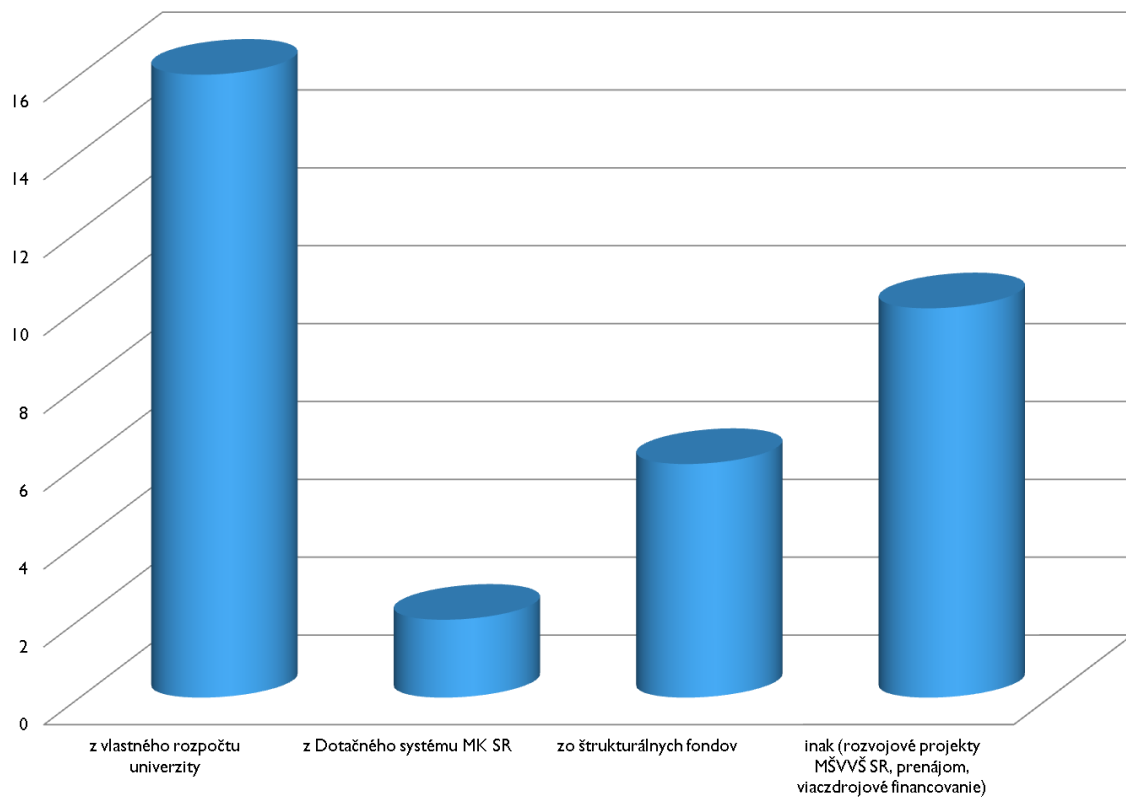
Náklady na nadobúdanie KF za roky 2013 -2011

Vlastníctvo skenerov v AK

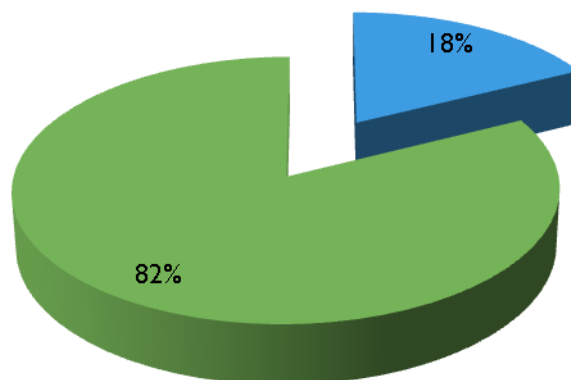

ZDROJE financovania nákupu skenerov

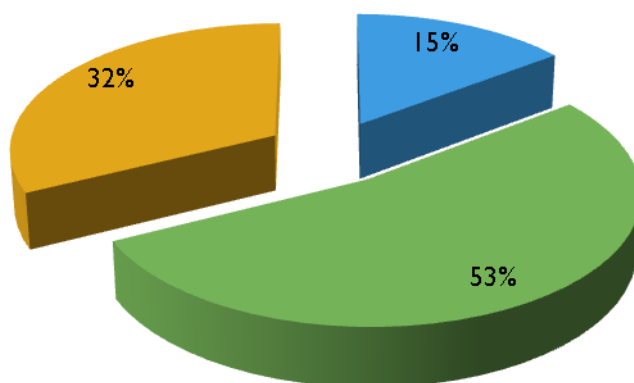
Spolupráca AK s výpočtovými strediskami VŠ

■ áno ■ nie

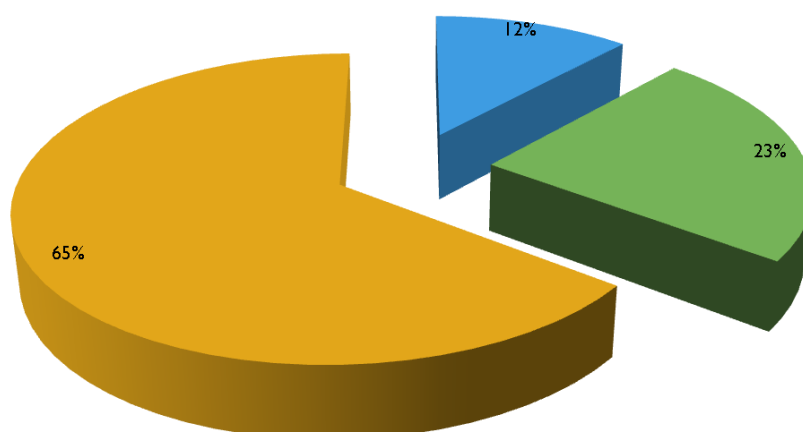
Spolupráca AK pri budovaní inštitucionálneho repozitára

■ áno ■ nie ■ nevieme, či VŠ buduje repozitár/re

Časový horizont digitalizácie KF v AK

■ do 3 rokov ■ do 5 rokov ■ do 10 rokov

Problematika OA má byť súčasťou činností AK

■ áno ■ nie ■ neviem to posúdiť

